

ПИТАННЯ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ЧЕРЕЗ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ШЛЮБУ ТА СІМ'Ї У РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ 1920-Х РОКІВ

О. І. ОНИПЧЕНКО

Проблеми формування нової морально-етичної парадигми розвитку радянського суспільства в 1920-ті роки торкнулась багатьох сторін: трансформація моральної свідомості суспільства, впровадження основних принципів партійної етики і специфічних рис комуністичної моралі, трансформація цінностей сім'ї та шлюбу в контексті нової ідеології і пролетарської моралі, визначення ідейно-моральних принципів реформування системи освіти та виховання, зокрема статево дітей та підлітків.

Дослідження проблеми статево рольової соціалізації молоді у радянському суспільно-політичному дискурсі 1920-х років дає можливість скласти цілісне уявлення про соціально-моральні процеси означеного періоду у всьому їх різноманітті органічного зв'язку з історичним розвитком суспільства, по-новому побачити один з найцікавіших і ключових періодів розвитку держави.

Аналіз спроб реформувати базисні людські зв'язки – відносини між статями, статева мораль, а разом з ними сімейно-шлюбні відносини, пов'язані з ними уявлення і норми, що стосуються дозволеного і забороненого в поведінці індивідів, реакція на це носіїв влади.

Мета статті – проаналізувати питання статево рольової соціалізації молоді через становлення інституту сім'ї та шлюбу як базових цінностей моральної свідомості в очах суспільства і влади, показати в динаміці розвиток проблем статево відносин молоді; розглянути теорію і практику розвитку сімейно-шлюбних відносин в контексті аналізу морально-етичних, ідеологічних, юридично-правових, педагогічних аспектів розвитку радянського суспільства 1920-х років.

Дискурс щодо інституту шлюбу та сім'ї, шлюбно-сімейних відносин та відповідної статево рольової соціалізації молоді представлено у дослідженні як п'ять різних дискурсів: ідеологічний (погляди партійних ідеологів і державних діячів 1920-х рр.), літературно-художній (аналіз масової художньої літератури тих років), статистичний, юридичний і педагогічний. Розглянемо детальніше кожний з них.

Ідеологічний дискурс 1920 рр. базувався на марксистській ідеї про те, що побутові умови та матеріальний світ визначають свідомість людини. Тому реформа побуту і разом з нею оновлені відносини між чоловіками і жінками – як вважалося тоді – мали важливе політичне значення, й у зв'язку з цим в обговоренні, такої „приватної теми”, як відносини між статями, взяли участь багато керівників партії і уряду обох статей І. Арманд, М. Бухарін, П. Виноградська, О. Коллонтай, Н. Крупська, А. Луначарський, Д. Рязанов, Л. Троцький, О. Ярославський тощо. Головне, на чому сходились практично всі більшовицькі ідеологи – неприпустимість збереження колишніх форм сімейно-шлюбних відносин, „побудованих на голому економічному розрахунку”, необхідність створення нового побуту, нової сім'ї, нових стосунків, заснованих на „духовної близькості”. До речі, Радянська влада і радянська ідеологія з самого початку були налаштовані пронаталістски – на користь високої народжуваності, одухотвореної високими моральними відносинами та ідеалами. Це пояснюється тим, що менталітет суспільства базувався на багатовіковій православній культурі і розглядав материнство як „соціальну функцію” жінок, кожна з яких зобов'язана її виконувати [9, с. 12].

Слід зазначити, що під час дискусій з питань моралі статево відносин, деякі партійні лідери вважали, що велика кількість питань щодо теорій статі, які здебільшого є гіпотезами, притому часто довольними, впливає з особистих потреб. Саме прагнення виправдати перед буржуазною мораллю власну ненормальність або надмірне статево життя і створити терпимість до себе. Партійні ідеологи рекомендували в цьому випадку радянській молоді сублімувати статево енергію та займатися не любов'ю, а спортом, гімнастикою, плаванням, екскурсіями, фізичними вправами. Але далеко не всі громадяни погоджувалися зі своїми політичними лідерами в цьому питанні, адже декому результатами революції хотілося користуватися негайно. В деяких колах

популярною стає горезвісна теорія „склянки води”, згідно з якою задоволення потреб статі в радянському суспільстві повинно здійснюватися так само легко, як випити склянку води.

В цей період представники іншої точки зору (найбільш активні серед старих партійців, що брали участь у дискусії минулого С. Смидович, О. Ярославський і А. Луначарський) у своїх виступах одностайно засуджувалися „революційні ексцеси” початку 20-х років – теорія „вільної любові”, повне заперечення цінності „буржуазної” родини й необґрунтовані надії на колективну турботу про дітей. У своїй книзі „Про побут” А. Луначарський пояснював: „У нашому суспільстві єдино правильною формою родини є тривала парна родина.... чоловіки й поховання жінки під тягарем домашнього господарства, – позбавлена цих рис парна родина, тривалий союз в ім'я загального будівництва життя, народження й виховання дітей є єдина форма, що нам потрібна” [7, с. 10].

Дуже жваво обговорювали питання легітимізації нових норм шлюбу і сім'ї, оскільки політичні, економічні, соціальні зміни в СРСР призвели до змін у всіх сферах життя людей, у тому числі й у сімейному побуті. Релігійно освячений церковний шлюб, єдиний легітимний, був позбавлений своєї юридичної сили декретом від 18 грудня 1917 р. (Декрети Радянської влади від 25 жовтня 1917 р. – 16 березня 1918 р.), стаття 1 якого свідчила: „Російська республіка надалі визнає лише цивільний шлюб. Церковний шлюб, поряд з обов'язковим цивільним, є приватною справою наречених”. Православна церква бачила в цьому нововведенні прагнення підірвати не лише релігійні, але й моральні основи сім'ї, ломку старого життєвого устрою [1; 2; 3, с. 32;].

Юридичний дискурс стосовно нового закону про шлюб та сім'ю обговорював надані рівні права подружжю. Вперше жінка, що вступає в шлюб, могла зберігати своє прізвище, мати окреме від чоловіка місце проживання, розпоряджатися своїми доходами, а в разі розлучення в рівній мірі претендувати на сімейну власність. Новий шлюбний закон не відміняв церковних церемоній, але позбавляв їх права легалізації шлюбного стану. Відтепер законною вважалася лише громадянська реєстрація, причому як церемонія одруження, так і процедура розлучення значно спрощувалися. Більш того, новий закон відміняв поняття „незаконнонароджений” – як народжені в шлюбі, так і поза шлюбом набували однакові права [7].

Але, як показала практика, прийняття такого прогресивного закону у відсталій, зруйнованій революцією і громадянською війною країні було явно передчасне. Держава де-факто не могла гарантувати того, що обіцяла на папері, тобто автоматично жінка не могла стати рівноправною. Як і раніше, вона була менш освічена, заробляла (у разі її зайнятості у виробництві) менше чоловіка і значно більше, ніж він, була завантажена домашнім господарством, мала місце економічна залежність від чоловіка. Отримуючи де-юре свободу у шлюбі на папері, жінка опинялася в реальних труднощах в результаті легко одержуваного розлучення. Як правило, вона залишалася з дитиною на руках, без професії і без економічної підтримки з боку чоловіка. Держава могла лише мріяти про майбутні безкоштовні дитячі садки і громадські кухні, але фактично взяти під свій захист усіх самотніх матерів не мала можливості, а отже кількість сиріт, безпритульних і безробітних у країні не ставало менше [7, с.3].

Як зазначає дослідниця О. Петренко, радянське законодавство і соціальна політика у питаннях статі, шлюбу і дітонародження в 20-х роках були дуже сміливими і прогресивними, порівняно з іншими країнами. Жінки залучались у сферу виробництва, встановлювалась система квот для жінок як окремої категорії населення, проводились заходи із соціальної підтримки материнства на підприємствах, легалізувались аборти, полегшувалась процедура розлучення, жінка „звільнялась від кухонного рабства” через колективізацію домашньої праці. Жінки залучались до роботи у жіночих відділах при партійних комітетах, які проводили мітинги, виставки, виховні заняття. Але революційне руйнування усталених ідеалів, заперечення фундаментальних принципів і людських цінностей, зокрема релігії, привели до „нової моралі” вседозволеності, безкарності, безвідповідальності, сколихнули найнижчі людські почуття і настрої. Причин для цього було багато: нестабільність життя, економічні труднощі, вимушена рання дорослість підлітків, ранній початок статевого життя, що безпосередньо впливало на статево рольову соціалізацію дітей та підлітків.

У зв'язку з цим у 1921 р. почалась розробка навчальних програм для нових типів шкіл. Програма із суспільствознавства для шкіл-семирічок включала відомості про сім'ю, рівноправ'я чоловіків і жінок. Частково відповідний матеріал знаходив відображення у програмах з літератури для шкіл II-го ступеня. У 1923–1925 роках науково-педагогічна секція Державної Вченої Ради Наркомпросу видала комплексні навчальні програми, в яких містились установки на моральну підготовку учнів до сімейного життя. Окремі методисти радили висвітлювати статеві питання, питання проституції, шлюбу, материнства і дитинства, аналізувати почуття, обивательські погляди на сімейно-шлюбні стосунки [8].

Наступним етапом дискурсу щодо питань статевої ролі соціалізації молоді через шлюбно-сімейні відносини стало всенародне обговорення нового „Кодексу законів про шлюб, сім'ю і опікунське право” наприкінці 1925 року з ініціативи ВЦВК по всій країні. Необхідність такої

масової дискусії мотивувалася, з одного боку, збільшеною активністю радянського населення, а з іншого – його глибокою зацікавленістю у вирішенні цього важливого питання. Протягом цілого року проект обговорювався на партійних, робітничих і селянських зборах, дебатувався на сторінках радянської преси, про нього були численні листи до редакцій газет і журналів.

Слід зазначити, що найбільшій розбіжності в обговоренні нового Сімейного кодексу викликав пункт про рівнянні зареєстрованих і незареєстрованих шлюбів, який надавав матері-одиначці право стягувати аліменти з батька дитини. Радянські юристи запропонували цей пункт з метою захисту економічних інтересів жінки, яка полягає у так званому громадянському шлюбі, оскільки в роки воєнного комунізму та НЕПу подібні неоформлені в ЗАГСі шлюбні союзи були дуже поширені. Їх виникненню сприяли ломка інституту традиційної сім'ї, пропаганда нових соціальних цінностей, економічна розруха, зростання безробіття (особливо жіночого) і дисбаланс у численості чоловіків і жінок.

Однак така пропозиція радянських юристів забезпечити утримання матерів-одиначок за рахунок чоловіків викликала шалений опір багатьох соціальних груп населення, наприклад, одним із найбільш частих аргументів проти пункту про аліменти на утримання народженої поза зареєстрованим шлюбом дитини і непрацездатної матері було твердження, що подібний закон буде сприяти зростанню претензій до чоловіка від жінок, з якими він мав лише випадковий статевий зв'язок. У зв'язку з цим законодавці змушені були дати визначення незареєстрованого шлюбу, яке в первісному Сімейному кодексі було відсутнє. Відтак Стаття 12 нового Кодексу пропонувала приблизний перелік доказів шлюбних відносин, як-то: „факт спільного співжиття, наявність при цьому спільного загального господарства і виявлення подружніх відносин перед третіми особами”. Дехто з учасників дискусії вважав, що подібний закон буде заохочувати аморальність і безвідповідальність, сприяти статевій розбещеності та водночас принесе шкоди добробуту зареєстрованих сімей. З приводу останнього моменту особливо хвилювалися заміжні жінки, які вказували на факт, що невеликої зарплати чоловіка-працівника ледь вистачає на утримання однієї сім'ї і необхідність платити аліменти сім'ї „на стороні” відіб'ється на становищі законної дружини і дітей [7, с. 4].

Новим етапом у сімейній політиці СРСР став прийнятий у 1926 р. Кодекс законів про шлюб, сім'ю та опіку, який визнав законними фактичні шлюби: таким чином, реєстрація шлюбів стала не обов'язковою. Фактично існуючі шлюби – зареєстровані чи незареєстровані – були зрівняні і надавали подружжю однакові права, даючи правовий захист неоформленим шлюбним відносинам.

Прийняття сімейного Кодексу 1926 р. можна розцінити двояко. З одного боку, він з'явився підтвердженням пропагандистської тези про свободу шлюбних відносин, а з іншого – констатацією нової і вже існуючої моральної норми. Очевидно, що Кодекс 1926 р. викликав неоднозначні оцінки у суспільстві: від повного неприйняття в середовищі консервативної частини населення, вірною колишнім моральним традиціям, до активної підтримки в колах молоді [3, с. 32].

Дискурс художньої літератури 1920-х рр. досліджувався в публікаціях О. Коллонтай (яка була і письменницею), Н. Брикїна, В. Каліннікова, Ф. Гладкова, П. Романова, С. Малашкіна, К. Гумілевського, М. Чумандрина, С. Семенова, В. Рудїна, Н. Векстерн, які особливо яскраво відобразили ті нововведення взаємин між статями, процес статевої соціалізації молоді, які відображали різні (у тому числі потворні форми) розпочатого будівництва „нового побуту”, сімейно-шлюбних відносин, нових стосунків між чоловіками і жінками. Художня література описувала побут людей, їхні звичаї і вчинки, іноді гротескно висловлюючи не загальний, а суб'єктивний погляд на події самих авторів. Різкій критиці піддавався дореволюційний „буржуазний” тип відносин між статями, заснований на голому матеріальному розрахунку. Протиставленням їм служили образи нового – художньо розцвічені приклади „товариських стосунків між сексуальними партнерами (насправді ж часто безвідповідальністю чоловіків, рідше – жінок). В цих суперечках оголилися погляди молоді на нові моделі поведінки в побуті. Літературно-художній дискурс висвітлював погляди тих, хто взялися „конструювати” нову людину, часто спрямовуючи дебати в русло „спокійного визнання” другорядності питань побуту і взаємини статей порівняно з іншими сторонами нової пролетарської моралі. Партійні ідеологи наполегливо радили письменникам, а ті – молоді, перенаправляти („сублімувати”) енергію із статевого життя в область повної самовіддачі комуністичного будівництва.

Ближче до 1930-х рр. в літературному дискурсі стала відбуватися підміна колишньої ідеї емансипації від старих моральних норм до вільних стосунків між статями поверненням до необхідності вибудовування „тривалої парної сім'ї як єдиної форми сімейно-шлюбних відносин”. Це було потрібно пронаталісткі налаштованій Радянській владі [9].

Статистичний дискурс 1920-х був, по суті, дискурсом політики, вираженим у статистичній формі. Автори тих років били на сполох з приводу дезорганізації сімейно-шлюбних відносин (дефамілізації), зростання кількості небажаних вагітностей та абортів, поширення проституції, захворювань, що передаються статевим шляхом, тощо. Дискурс-аналіз статистики дозволив

реалізувати постановку проблеми про включеність сексуальної культури до загальної концепції трансформації побуту, здійснити аналіз змін норм і стереотипів цієї культури, розкрити тенденції й суперечності соціокультурної динаміки статевої соціалізації дітей та підлітків, молоді в російському соціумі тих років.

Педагогічний дискурс, пов'язаний з такими іменами, як А. Залкінд, В. Симонов, А. Лобус, Б. Райков, С. Бистрянський, Р. Солоневич, М. Рубінштейн, Р. Сорохтін, Л. Писарева, представлений на основі їх робіт, аналізу дидактичної та педагогічно-виховної літератури з проблем статі та статевого виховання, які безпосередньо впливали на процес статевої соціалізації дітей та підлітків, висвітлював спроби поставити під контроль психологію інтимних відносин у перші роки радянської влади.

Серед піднятих у той час соціальних проблем – крім статевої освіти – стояли і пов'язані з цим питання про спільне навчання хлопчиків і дівчаток, про введення в курс базових знань зі „статевого питання”, питання сублімації (заміщення) ідеї індивідуального фізичного благополуччя ідеєю загального прагнення зробити свій внесок у загальну скарбничку соціалістичного будівництва. Тема сексуальної розкритості жінки в новому суспільстві поєднувалася з обговоренням питання про те, яким чином така жінка буде реалізовувати свої репродуктивні обов'язки [9, с. 15].

Таким чином, статева соціалізація молоді крізь ідейно-теоретичну роботу зі створення нової моделі сім'ї і шлюбу, відповідної цілям і вимогам пролетарської моралі, проходила на тлі публічних дискусій із питань родинно-шлюбних відносин. Усі негативні явища у сфері статевої моралі списувалися на пережитки „буржуазних відносин”. „Будівництво нового побуту” абсолютизувалося і уявлялося як певна ідеальна модель, де немає місця безграмотності, некультурності, а побудова нового суспільства пов'язувалася з розвитком нових форм статевої взаємності [3, с. 34].

Отже, радянська влада в 1920-ті роки зробила серйозну спробу дискредитації традиційних шлюбно-сімейних відносин, і, внаслідок цієї політики, стало значне зростання кількості „вільних”, незареєстрованих шлюбів, розлучень, абортів, позашлюбних, покинутих, безпритульних та бездоглядних дітей і підкидьків; було зафіксоване статистично збільшення рівня проституції, насилля.

Дослідження цього питання приводить до висновку, що спроби створити модель нового побуту, сімейного, статевої культури і впровадити її у свідомість суспільства стикалися з труднощами і суперечностями реальності. З одного боку під час обговорення статевої соціалізації – бажання створити „нову породу людей”, з іншого боку – свідчення життєвих реалій про глибокі суперечності між повсякденною обстановкою і ціннісними орієнтаціями, що нав'язуються вихователями, між „ситуативними” тенденціями і довготривалими ідеалами (до того ж, які ще не стали загальними). Педагоги 1920-х рр. апробували методи „статевого виховання”, яким судилося утвердитися в наступні десятиліття і які проіснували аж до цього дня, – наглядати, повчати, попереджати, карати.

Зазначимо, що поступово відбулося витіснення дискусій про статі, інтимне життя людей з масових текстів та історико-культурологічних та педагогічних публікацій до напівзакритих сфер біології і медицини, що пов'язується з політичними трансформаціями. Саме посилення командно-адміністративної системи та її подальша ерозія справили винятковий вплив на зміни соціального та культурного життя і зокрема – на сексуальну культуру населення, можливість обговорення пов'язаних із нею питань у пресі. З початком 1930-х рр. проблеми взаємин між статями, існування дебатів із цих питань у недавні роки Непу замовчувалося. „Говоріння” на тему статі ставало закритим, табуованим і не мало відношення до життєвих реалій. Первісна зміна фразеології (обґрунтування доцільності переключення „статевої енергії” на більш високі соціальні цілі 1920-х рр.) змінилася радикальним моралізаторством 1930-х, яке проходило в рамках турботи про зміцнення шлюбу і сім'ї. Все це свідчило про те, що тему незабаром „закриють” зовсім.

Практика показала, що так воно й сталося. Масована пропаганда фамілізації і материнства, агітація на користь повернення до міцних сімейних зв'язків ставали виходом із демографічної кризи. З громадських дискусій 1930-х років зникло словосполучення „статеве питання”, хоча тема „сексуальної розбещеності” тодішньої молоді зрідка обговорювалася на сторінках молодіжної преси.

Згодом, у 1930-ті рр., радянська влада перейшла до репресивних, командно-адміністративних методів „виховання” членів суспільства. Вона обмежила свободу розлучень, заборонила аборти, відновила кримінальне переслідування гомосексуальності, заборонила комерційні видання еротики тощо.

Практична значимість дослідження – в її очевидній схожості з розв'язуваними на сьогодні актуальними проблемами, насамперед демографічними, та можливості використання ідеологічними лідерами в їхній політичній пронаталістській діяльності.

Список використаної літератури:

1. Декреты Советской власти. (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.) – Т. 1.– М., 1957.
2. Баталина В. В. Краткий курс по истории государства и права России : учеб. пособие [Эл. ресурс] / Баталина В. В. – Москва : Окей-книга, 2007. – 176 с. – Режим доступа : <http://lawbook.online/istoriya-prava/zakonodatelstvo-brake-seme-1917-28107.html>
3. Захарова Л. Б. Социальные преобразования в российском обществе 1920-х годов : формирование новой морально-этической парадигмы : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра ист. наук / Л. Б. Захарова. – Казань, 2013 – 26 с.
4. Історія сімейного законодавства Росії з 1917 по теперішній час [ел. ресурс] – Режим доступу : http://studme.org/122811288217/pravo/istoriya_semeynogo_zakonodatelstva_rossii_1917_nastoyashee_vremya
5. Кравченко Т. В. Статеве виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20-30 років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01. / Т. В. Кравченко. – Кіровоград, 2009. – 20 с.
6. Мижева С. Р. Проблемы полового воспитания в отечественной школе и педагогике конца XIX – начала XX веков : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / С. Р. Мижева. – Пятигорск, 2011 – 22 с.
7. Осипович Т. Проблемы пола, брака, семьи и положение женщины в общественных дискуссиях середины 1920-х годов [Эл. ресурс] / Т. Осипович – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/006/743/1217/018Tatyana_OSIPOVICH.pdf
8. Петренко О. Б. Відображення проблем ґендерної освіти та виховання у радянській педагогічній пресі періоду НЕПу (1921–1929 рр.) / О. Б. Петренко // Історико-педагогічний альманах. – К., 2006. – Вип. 2. – С. 35–41.
9. Пушкарев А. М. Отношения между полами в общественных дискуссиях 1920-х гг. в России (отечественная и зарубежная историография) : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / А. М. Пушкарев. – М., 2008. – 25 с.